

Önsöz

İktisadi ilişkilerin en belirleyici faktörü olan borç ilişkileri geçmişinin insanlık tarihi kadar eski olduğu sıklıkla vurgulanmıştır. Faizli borçların yüksek getirisi maddi refaha önem atfedenlerin her daim ilgisini cezbetmiştir. Meselenin nasıl bu kadar popüler kalabildiğinin anlaşılabilmesi, toplumda borçlanma ihtiyacının bir zaruret olmasıyla doğrudan ilişkilidir. Faizli borç ilişkilerinin en önemli özelliklerinden biri, tarihin köklü dönüşüm süreçlerinden istifade ederek kendini yenilemeyi başarmasıdır. Çünkü böylesi bir dinamizmin sürekliliği, insan aklının ürettiği inovatif birikimden istifade edilebildiği ölçüde mümkündür. Bu sebeple kurumsallaşmanın temellerinin atıldığı ilk radikal evrim süreci olan tarım devrimi ile başlayan serüven; teknolojinin zirve yaptığı, günümüz modern küresel iktisadi koşullarının zaman ve mekândan bağımsız işleyen finansal piyasalara kadar gelişimini aralıksız sürdürmeyi başarabilmiştir.

Antik Çağ medeniyetlerinde yerleşik hayatın tapınaklar etrafında kümelenmeye başlaması ile borç ilişkilerinin niteliği değişmeye başlamıştır. Aynı zamanda dönemin en muktedir iktisadi aktörü olan tapınaklar toplumun finansal ihtiyaçlarını kurumsal bağlamda ele almanın önemini farkına varmıştır. Çünkü faizli borç ilişkilerinin yüksek getirisi iştahlarını kabartır. Büyük kısmını ellerinde tuttukları su ve toprak mülkiyetinin yanı sıra faizli borç ilişkilerini de kontrol etmek için gerektiğinde dinî argümanları kullanırlar. Faizli borçlar her durumda tapınakların büyük gelir kaynaklarından biridir. Halka verilen yüksek faizli borçlar geri ödendiğinde büyük kazançlar sağlar. Ödemenin yapılmadığı aksi durumda bile –borç köleliğinden ötürü– tapınak-

lar kazançlı çıkar. Böylelikle üretilen refahın büyük kısmını kontrolü altında tutan kurumsal yapılar yaygınlaşmaya başlar. Giderek güçlenen tapınaklar, siyasal otorite ile iktidar çatışmasına girmekten uzak durmazlar. Bu tavırlarına, iktisadi aktör olarak sosyal hayattaki tesirlerine ve belirleyici konumlarına duydukları güven neden olmuştur.

Alınan faizli borçların büyük kısmının getirisi olmayan temel tüketim ihtiyaçlarına harcanması, geri ödemede ciddi sorunlarla sıklıkla karşılaşılmasına ve sonu köleliğe uzanan pek çok sosyal soruna yol açar. Faizli borçlardan kaynaklanan –borç köleliği gibi– sosyal sorunlara hukuki yaptırımlarla çözüm aranmak durumunda kalınır. Alınan tedbirlerin amacı faizli borç ilişkilerini bir nebze olsun yönetilebilir kılmaktır. Bu amaçla sosyal maliyeti asgari seviyeye indirmek için faiz oranlarına sınır getirmekten tamamen yasaklamaya kadar uzanan birçok yasal düzenlemeye başvurulur. Ancak tüm bu çabalara rağmen büyük imparatorluklardan küçük şehir devletlerine kadar hiçbir medeniyet soruna kalıcı çözüm üretmeyi başaramaz. Faizli borç ilişkilerinden kaynaklanan sosyal problemler bazen bir devletin çöküşüne yol açan sebepler arasında gösterilebilecek boyutlara ulaşır. Bazı tarihçiler tefeciliği, Akdeniz sahillerinin büyük kısmını kontrolü altında tutan Roma İmparatorluğu’nun çöküş sebepleri arasında bile gösterir. Borç köleliğinin hızla yaygınlaşması ile –bazı dönemlerde İtalya’da yaşayan köle sayısı yerel halkın nüfusunu geç– faiz yükü altında ezilen fakir halkın sıklıkla ayaklanması, siyasal otoritenin gücünü zayıflatır ve çöküşü hızlandırır.

Modern düşüncenin ataları olarak görülen Antik Yunan’da da durum pek farklı değildir. Yoksul halk ile soylular arasındaki iktisadi mücadelede kaybeden taraf genelde bellidir. Sınıflar arası refah farkı, faizli borç ilişkilerinden dolayı giderek artar. Soylular ellerinde tuttukları servet sayesinde siyasal yönetimi kontrol ederler. Antik Yunan’da faizli borç ilişkilerini yöneten baş aktör de oldukça tanındıktır: tapınaklar. Halktan çeşitli gerekçelerle toplanan varlıklar, yine halka faizli bir şekilde borç olarak verilir. Bu durum da beklendiği gibi iktisadi dengelerin halkın aleyhine bozulmasına yol açar. Benzer sorunlara uzak doğunun kadim medeniyetlerinde bile rastlanır. Aslında bölge halklarını etkisi altına alan mistik dinî inançlarda –öne çıkarılan belli belirsiz ahlaki prensipler dışında– faizli borç ilişkilerine dair teolojik hükümlere pek rastlandığı söylenemez. Daha çok ahlaki prensiplere vurgu yapan din adamları, argümanlarını kast sisteminin esaslarına göre belirlerler. Faizli borç ilişkilerinde sosyal hayatı derinden etkileyen toplumsal katmanları ayırıştıran bu sistemin dayattığı ilişkiler belirleyicidir.

Faiz ile ilgili katı yaptırımlara ilk kez Yahudiliğin kutsal metinlerinde rastlanır. Zaten sıklıkla maddi değerlere fazla önem atfetmesi ile eleştirilen bir teolojik öğretinin faizli borçlar gibi iktisadi ilişkilerin en önemli konusunu ihmal etmesini beklemek gerçekçi değildir. Yahudiliğin kutsal metinleri meseleyi ilginç bir metafordan yola çıkarak çözüme kavuşturmaya çalışır. Toplumun tüm sosyal dengelerini zehirleyen faizli borç ilişkilerini yılan ısırtığına benzetir. Bu yüzden kutsal metinlere atıfta bulunularak Yahudi dindaşları arasında bu türden borç ilişkileri yasaklanır. Hatta düşkün durumda olan dindaşlara yardım edilmesi dinî bir zorunluluk olarak tarif edilir. İlginç olan, faiz yasağına ilk kez kutsal metinlerde yer veren bir dinin takipçilerinin, yine dinî ritüelleri yerine getirmek için kazanılan nitelikleri –eğitim vs.– kullanarak tarihin en başarılı tefecilerine dönüşmüş olmalarıdır. Bu durumda genelde azınlık olarak yaşayan Yahudilerin tarih boyunca karşılaştıkları pek çok sıkıntılı durumun yanı sıra faizli borç ilişkilerinin emek harcamadan sağladığı yüksek getirinin motive edici etkisi olduğunu da belirtmekte fayda vardır. Kilisenin aldığı bir karar ile Hristiyanların tefecilik gibi işlerle uğraşmaktan men edilmesi, Yahudi tefecileri yaşadıkları yerlerde bir anlamda finansal tekele dönüştürür.

Bugün pek hatırlanmasa da faiz yasağını en uzun süre uygulayan dinlerden biri Hristiyanlıktır. Aquinas gibi din adamları faiz meselesini farklı boyutları ile ele alan çeşitli görüşler ortaya atsalar da özünde yasağı savunurlar. Faizli borçlara kapı aralayan –radikal– yenilikçi görüşlerin öncüsü ise Calvin'dir. Ahlakî değerler dikkate alındığı müddetçe kâr güdüsü ile hareket etmenin sakıncası olmadığını öne sürerek kilisenin skolastik faiz yasağını eleştirir. Ödünç fonlar/risk ilişkisine atıfta bulunarak yapılan kârın bir kısmına –asırı olmamak kaydı ile– ortak olunabileceği görüşünü öne sürer. Üretim ve tüketim için alınan borçlarda niteliksel bir ayrıma gider. Ancak bundan daha önemlisi faizli işlemlere makul/fahiş faiz ayrımını getirmesidir. İkisinin birbirine karıştırılmaması gerektiğini belirterek borç ilişkilerinde makul faiz seviyesi gözetildiği takdirde teolojik olarak bir sorun olmadığını iddia eder ve modern kapitalizmin temellerinin atılmasına katkı sağlar. Avrupa başta olmak üzere kapitalist ekonomilerde faizli borç ilişkileri hızla yaygınlaşmaya başlar. Sonrasında kilisenin meseleye yaklaşımının değişmeye başlaması ile yasak tamamen unutulur.

Faiz yasağını –en azından teolojik olarak– günümüze taşıyabilen tek semavi din İslâm'dır. Kuran'ın herhangi bir tahrifata uğramadan günümüze ulaşması, yasağın sürdürülebilmesindeki en önemli etkidir. İslâm dininin as-

li kaynağında geçen net faiz karşısı ifadelere karşın İslâm tarihinde de yasağa farklı yorum getirenler olmuştur. Çeşitli dönemlerde faiz/riba kavramlarının epistemolojik kökenlerinden yola çıkarak –diğer semavi dinlerin teolojik argümanlarına benzer– farklı görüşlerin tartışıldığını belirtmek gerekmektedir. İlginçtir ki katı faiz yasağına rağmen İslâm’ın erken dönemlerinden itibaren yoğun şekilde ticaret ile ilgilenen Müslümanlar, finansman, havale ve vadeli ödeme biçimleri gibi günümüz temel bankacılık hizmetlerinin gelişimine büyük katkılar sağlamıştır.

Aydınlanma ile gelişmeye başlayan iktisadi düşünce meseleyi genelde pozitivist paradigmalara çerçevesinde değerlendirme eğilimindedir. Doğal olarak seküler düşüncenin teolojik argümanlardan pek etkilenmesi beklenemez. Modern iktisadi düşüncede tamamen bir iktisadi faaliyet olarak değerlendirilen faiz, *paranın kirası* olarak görülür. Ekonomik mallarda olduğu gibi parasal enstrümanlardan gelir elde edilmesinde bir sakınca görülmez. Bu dönemden itibaren refah seviyesinin giderek artması ve zirveye ulaşan seviyelere yükselmesi, önceki medeniyetlerin faizli borç ilişkilerinden ötürü karşılaştığı sorunların benzerlerinin yaşanmasının önüne geçemez. İktisadi düşüncenin yaygınlaşmaya başladığı dönemlerden itibaren zaman zaman kapitalist ekonomileri derinden sarsan sistematik iktisadi krizlerin kökeninde konvansiyonel finans sisteminin derin izlerine rastlanır. Kapitalist düzen kendini yeniden tanımlayan pek çok yapısal sorunla karşı karşıya kalır. Küreselleşmenin dünya ekonomisine hâkim olması ile –tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar birbirine entegre olan– ulusal ekonomiler, fiziksel etki alanının çok uzağına düşen bölgelerdeki iktisadi gelişmelerden bile etkilenir. Bir ülkenin kendi iç problemlerinden kaynaklanan sorunları, bir başka deyişle endojen sorunları hızla kendi sınırlarının dışına yayılarak pek çok ülkenin ekonomisine zincirleme olarak tesir eder. İktisat tarihi bu krizlerin hazin öyküleri ile doludur. Kalkınma teorilerinde faizli borç ilişkilerinin kurumsallaştığı finansal sektöre pozitif bir rol biçilse de sosyal ve iktisadi dengeleri bozduğunu ve gelir eşitsizliği gibi pek çok sorunu kronik hale getirdiğini de unutmamakta fayda vardır. Tüm gelişim sürecine rağmen bu tür kronik sorunlara halen tatmin edici çözümler üretildiği savunulamaz. Bu yüzden bazen sorunlar üzerinde düşünürken kavramlara anlam yükleyebilmek adına filmi başa sarmak meselenin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Bu araştırma da bu anlamlandırma çabalarının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

Ana hatları ile faizli borç ilişkilerinin geçmişiine dair bazı tespitlerde bulunduktan sonra eserin ortaya çıkış süreci hakkında da birkaç cümle etmek

gerekir. Aslında çalışmanın hazırlık aşaması 3-4 yıl öncesine uzanıyor. Son yılların popüler konusu, heterodoks iktisadın alt disiplinlerinden İslâm İktisadı ile ilgilenmeye başlayanların ilk farkına varacağı gerçek, teorik argümanların neredeyse tamamının bir şekilde faiz yasağı ile ilişkilendirilmesidir. Faiz yasağı konvansiyonel finans ile yolların ilk ayrışma noktasıdır ve en fazla tartışılan konuların başında yer alır. Ancak ilginçtir literatürde konuyu derinlemesine ele alan çalışma sayısı yok denecek kadar azdır. Bu yüzden faizli borç ilişkilerini etraflıca araştıran bir çalışmanın literatüre kazandırılması gerektiğini düşünerek bu eseri ortaya çıkaran çalışmalara başladık. Bizi harekete geçiren bir diğer sebep de İslâmî İktisat düşüncesini araştırmaya başladığımızda sıklıkla karşılaştığımız ancak iktisatçı olarak cevap vermekte zorlandığımız temel bir sorundu. Az çok dinî hassasiyeti olan hemen herkesin zihnini en fazla meşgul eden konuların başında faizli borç ilişkilerinin teolojik durumunun belirsizliği gelir. Şahsen İslâmî Finans alanında yapılan nicel araştırmaların sayısı arttıkça şu basit soru ile daha fazla muhatap olmak zorunda kaldım, “Faiz nedir?”. Konuyu teolojik perspektiften ziyade makro-iktisadi yönü ile incelemeye çalışan bir iktisatçı olduğumu açıklama gayretimi kimsenin inandırıcı bulduğunu söyleyemem. Yakın çevrem dahil kimse bu konuda ikna olmadı. Bazen ders arasında, bir öğlen yemeğinde, bazen dost/aile meclislerinde konu bir şekilde hep aynı soruya geldi dayandı. Artık insanları ikna etmeye çabalamaktansa meseleyi bütün detayları ile irdeleyen bir araştırma yapmanın daha kolay bir seçenek olduğunu düşünmeye başladım. Böylelikle dört yıl kadar önce pek de farkında olmadan büyüğü bir hikâyenin kapılarını açan bu çalışmayı tasarlamaya başladım. Metodolojik yöntem üzerinde düşünürken incelenen kaynaklar basit bir realitenin farkına varmamı sağladı. Bilinçsizce insanlık tarihi kadar eski bir sorun üzerinde zihin yormaya başlamışım. Antik Çağ medeniyetlerinden günümüze kadar hâlâ popülerliğini korumayı başaran ve hakkındaki tartışmaların belki de hiçbir zaman sonlanmayacağı bir fenomen. Böylesine derin bir konuyu araştırmaya başlamak heyecan verici olduğu kadar bazı sorunları da beraberinde getiriyordu. Bazılarının evrensel boyutu da olduğunu düşündüğüm bu sorunların en önemlisine birkaç cümle ile değinmek gerektiğini düşünüyorum.

Kolaylıkla tahmin edilebileceği gibi bu sorunlardan ilki, bir bilimsel araştırmanın yürütülebilmesi için ihtiyaç duyulan maddi destektir. Bilim, sanat ve spor gibi faaliyetlerin gelişiminde finansal desteğin önemi herkesin malumudur. Bu faaliyetlerde yeterli destek sağlanmadan nitelikli çıktılar elde edebilmek son derece güçtür. Bu problem bilimsel araştırmalarda daha belir-

gin bir şekilde hissedilir. Bilimsel araştırmalar için ayrılan kamu desteğinin çeşitli gerekçelerle azalması hemen her ülkede karşılaşılan ortak bir sorundur. Ancak iktisadi kalkınmanın bilimsel araştırmalardan beslendiğinin bilincinde olan gelişmiş ülkelerde, bilimsel çalışmalara finansal destek bulmak diğer ülkelere kıyasla daha kolaydır. Gelişmiş ekonomilerde kamu kurumları bilimsel araştırmaları desteklemek için diğerlerine oranla daha fazla kaynak ayırırlar. Ne yazık ki ülkemizde yetersiz kaynak sorununun farkında olunduğunu iddia etmek bile zordur. Bu sorunun en belirgin şekilde hissedildiği yerlerin başında üniversiteler gelir. *Entrepreneurial Universities* adlı eserinde konuyu derinlemesine ele alan Burton Clark, bu sorunsalın fırsata çevrilebilecek bir kriz olarak görülmesi gerektiğini belirterek, üniversitelerin yetersiz kamu kaynakları karşısında dışarıdan sağlanacak –ikincil– desteklerin peşinde koşmaları gerektiğini vurgulama ihtiyacı hisseder. Bu yolla toplanan ve istenen şekilde harcanabilen fonlar sayesinde âtil kalmış ancak son derece önem taşıyan araştırma konularına yönelik çalışmalar gerçekleştirilebilir. Clark’ın değindiği sorunsalı her bilim dalı aynı şiddette hissetmez. Örneğin teknoloji üretimine katkı sağlayan doğa bilimlerine ait disiplinlere destek bulmak, maddi çıktılar daha fazla gözle görülür olduğu için, sosyal bilimlerin alt disiplinleri ile ilgili araştırma alanlarına kıyasla nispeten daha kolaydır. Özellikle ülkemizde sosyal bilim araştırmalarına hak ettiği önemin verildiğini iddia edebilmek maalesef mümkün değildir. Bu da öncelikle genç araştırmacıların şevkini kırmaktadır. Oysa İslâm medeniyetinin modern dünyaya belki de en güzel armağanı olan *İslâmi Finans*, gelişimini iktisat ve ilahiyat gibi bilim dallarına borçludur. Buna rağmen üniversiteler ve kamu kurumlarının ilgili departmanları bu tür çalışmaları desteklemek konusunda isteksiz davranmaya devam etmekte ve bir anlamda Clark’ın öngörülerinin haklılığını ispatlamaktadır. Araştırmacılar çoğu zaman üzülerken de olsa bir şekilde bu hakikat ile yüzleşmek zorunda kalmaktadır. O yüzden bu eserin hazırlanma sürecinde verilen destek son derece kıymetlidir. Bu anlamda tüm araştırma süreci boyunca sorunların aşılmasında, karşılık beklemeक्सizin ellerinden gelen desteği esirgemeyen Birevim yönetim kurulu başkanı Murat Çiftçi ve kadim dostum Av. Mahir Orak’a özellikle teşekkür etmek istiyorum.

Son olarak bizim için gurur vesilesi olan genç meslektaşlarımızın bu araştırmaya sağladığı katkıya kısaca değinmek isterim. Halen doktora çalışmalarını sürdüren ve bu eserin her satırında büyük emeği olan genç meslektaşlarımız Muhammet Sait Bozik, Murat İstekli ve Dr. Betül Mutlugün’e özellikle teşekkür etmek isterim. Araştırma sürecinde sorunları sabır ve özveri ile

ele alarak bu eserin ortaya çıkmasına yalnızca emeklerini değil gözlerindeki heyecanı, zihinlerinin tüm imkânlarını, azim ve cesaretlerini de kattılar. Her bölümün tamamlanarak yayın aşamasına hazır hale gelmesi tahmin edilebileceği gibi yoğun bir çalışma sürecinin neticesidir. Nasıl ki bir goncanın gül güzelliğine dönüşmesi yalnız toprağın, mevsimin, suyun ve güneşin bir araya gelmesi ile değil aynı zamanda bahçıvanının sevgisini, ilgisini ve zarif elleriyle dokunuşunu gerektiriyorsa bu eser de başarısını, katkılarını esirgemeyen yazarların zarif emeklerine borçludur.

Nitel çalışmaların en zor yanlarından biri de kavramsal yükümlülüğünün altında ezilmeden çalışmanın üstesinden gelebilecek cesarete sahip olmaktır. Bu anlamda araştırma sürecinde katkıları olan fakat eserde isimleri zikredilmeyen başta Prof. Dr. Ali İhsan Yitik olmak üzere tüm hocalarıma ayrıca teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Faizsiz finans uygulamaları İslâm medeniyetinin modern çağa sunduğu en önemli alternatif çözümlerden biridir. İslâm ve Finans kelimelerini yan yana getiren kavramsallaştırmayı bazıları halen garip karşılasa da mevcut durumda konvansiyonel finans sisteminin en önemli alternatifi olduğunun bilinci ile bu eserin İslâmî İktisat literatürüne katkı sağlamasını diliyorum.

DR. MURAT USTAOĞLU
İstanbul, 2019

Antik Çağ Medeniyetlerinde Faizli Borç İlişkilerinin Kurumsal Kökenleri: Sümer, Babil ve Asur Dönemi MUHAMMET SAİT BOZİK - SELİM DEMEZ

ÖZ

Finans sektörünün, ilk kez Ortaçağ Avrupası'nda dinî kurumların öncülüğünde kurumsallaşmaya başladığı düşünülse de tarihte bu düşüncenin gözden geçirilmesini gerektiren bazı yapılanmalar göze çarpar. Antik Çağ tapınakları pek çok yönü ile tarihin ilk finansal kurumları sıfatını taşımaya adaydır. Sümer, Babil ve Asur medeniyetleri dönemine ait hukuki metinler, bir yandan adalet ve düzen gibi kavramlara atıf yaparken diğer yandan ticaretin gelişimi ile yaygınlaşan borç ilişkileri kapsamında faiz ve geri ödeme ile ilgili düzenlemelere yer verir. Bu yazılı metinler faizin sosyal düzen ve iktisadi faaliyetler üzerindeki etkisine ve buna karşı alınan tedbirlere, faiz oranlarına dair kısıtlamalara ve borcu geri ödeme koşullarına ilişkin hem dönemin sübjektif değerlendirmeleri hem de sayısal veriler eşliğinde oldukça detaylı ve önemli ipuçları içerirler. Bu bilgiler ışığında ele alınacak Antik Çağ medeniyetleri olan Sümer, Asur ve Babil döneminde faizli borç ilişkilerinin kurumsal kökenlerinin izini sürmek mümkün olabilmektedir.

GİRİŞ

Mezopotamya bölgesinde yapılan arkeolojik kazılarda ele geçirilen kil tabletlerin büyük çoğunluğu ticari antlaşmalar ve borç ilişkilerinin düzenlendiği sözleşmelerden oluşur. Borç talebi günümüzdeki gibi genelde tüketim, üretim ve ticari faaliyetler gibi ihtiyaçlardan kaynaklanırken geri ödeme koşullarını düzenleyen hususlarda ayrışma görülse de temel prensiplerde belirgin bir tu-

tarlılık gözlenir. En önemli ayrışma noktası, anapara ya da anamalin üstüne eklenerek, emek sarf etmeden kolaylıkla yüksek kazanç sağlayan refah transferi işlemlerine verilen genel ad olan faizdir. Neredeyse tarihin hemen her döneminde tartışma konusu olan faizli borç ilişkilerinin fayda/zarar analizini yapmak kolay değildir. Faizli finansal kurumların (konvansiyonel finans) sosyal refahı yükselten iktisadi büyümenin finansmanına pozitif etkileri vardır. Piyasanın finansman ihtiyacının karşılanması ile yapılan yeni yatırımların ürettiği yeni teknolojiler hayatı kolaylaştıran mal ve hizmet üretimine büyük katkı sağlar. Verimli üretim, mal ve hizmet fiyatlarını kolaylıkla tüketilebilecek seviyelere düşürür. Öte yandan madalyonun öbür yüzünde sebep olduğu kölelik, gelir eşitsizliği ve iflas gibi kronik problemlerin topluma maliyeti yüksektir. Fatura bazen devlet yönetimini tedbir almak zorunda bırakacak düzeyde olabilmektedir ancak azami (yasal üst limit) faiz oranı belirleme gibi kısıtlayıcı bazı düzenlemeler ya da faizi tamamen yasaklayan çeşitli politik tedbirler, kısmi bir rahatlama sağlasa da kalıcı çözüm üretmekten uzaktır.

Faizli borçlardan emek harcamadan elde edilen yüksek kazançlar tefecilerin iştahını kabartır. Bu yüzden halk, din adamları, kurumsal bazda devlet yönetimi hatta bazen dinî yapılar bile tefecilerin sofistike argümanlar geliştirerek faizli borç ilişkilerine meşruiyet kazandırma çabalarının hedefinde yer alırlar. Tapınaklar Antik Çağ'ın iktisadi ikliminde üretim ve tüketim faktörlerinin büyük kısmını kontrolleri altında tutarlar ve özellikle faizli borç ilişkilerindeki aktif pozisyonları ile muhtemelen tefeciliğin tarihteki ilk kurumsal yapılarıdır. Bir iktisadi teşebbüsün gelişimi ve sürdürülebilir başarısı kurumsallaşmada gösterdiği beceriye bağlıdır. Kurumsal nitelik kazanamayan bir organizma uzun ömürlü olamaz. Antik Çağ medeniyetlerinde tapınaklar, Ortaçağ'da sinagog ve kiliseler gibi dinî kurumlar tefecilerin kurumsallaşma ihtiyacını büyük oranda karşılar. Tefecilik, Sanayi Devrimi'nin kıvılcımlarının görüldüğü Ortaçağ Avrupası'nın son dönemlerinde, bireysel bir iktisadi faaliyet olmaktan çıkmaya başlar ve kurumsallaşma teorilerinde açıklanan nitelik ve fonksiyonları içselleştiren bir evrim sürecine girer. Ancak modern bankacılığın kurumsal temellerinin izleri bu dönemin çok öncesinde aranmalıdır.¹ Antik Çağ dönemindeki tapınakların iktisadi hayat üzerindeki ağırlığı ve kurumsal özellikleri akla, “bu medeniyetlerde tapınakların iktisadi

1 Modern finans kurumlarının temeli, 1141 yılında Paris'te VII. Louis tarafından “changeur” kurulması ile atılır. Senet ve döviz işlemleri gibi ileriye dönük ödeme antlaşmalarının yapıldığı *Pont du Change*'de ticaret erbabı, sabah ve öğleden sonra toplanarak borç antlaşmaları yapar. Venedik büyükelçisi bile ülkesine gönderdiği diplomatik notlarda burada yapılan işlemlerden bahsetme ihtiyacı hisseder (Allen, 2001).

rolü nedir?” sorusunu getirir. İktisadi bir aktör olarak tapınaklar konusu açıklığa kavuşturulmadan, “Ortaçağ Avrupası’nın finansal kurumlarının kökleri Antik Çağ tapınaklarına kadar uzanır mı?” sorusuna doyurucu bir cevap verilemez. Mevcut kaynaklar bu soruların cevapları hakkında genel bir değerlendirme yapılmasına imkân verir. Bu yüzden bu bölümde Sümer, Babil ve Asur döneminde faizli borç ilişkilerinin kurumsal kökenlerinin izi sürülme-ye çabalanacaktır. Tarihin ilk kurumsal yapıları muhtemelen Antik Çağ döneminin saray ve tapınaklarıdır. Bu iki organizma arasında tapınakların kökenleri ve borç ilişkilerindeki rolü çok daha eskilere dayanır. Antik Çağ’da benzer rol üstelenen saray ve karum gibi yapılar faizli borç işlemleri ile ilgilenmeye çok sonraları başlar. Bu nedenle benzer işlemler yapan bu tür yapılar bu bölümün kapsamı dışında tutulmuştur.

ANTİK ÇAĞ MEDENİYETLERİNDE

FAİZLİ BORÇ İLİŞKİLERİNİN NİTELİĞİ VE HUKUKİ ZEMİN

İdeal bir dünyada borç ilişkisi paydaşlarının, koşulları önceden belirlenmiş sözleşmelerden memnuniyet duyması beklenir (Peebles, 2010) fakat borç ilişkilerinde bu duruma nadiren rastlanır. Ticaretin gelişimi ile yaygınlaşan borç ilişkileri beraberinde faiz ve geri ödeme ile ilgili hukuksal altyapıyı oluşturan bazı düzenlemelerin yapılmasını zorunlu hale getirir. Yazılı hukuki metinler öncesinde de faiz oranı ve borcunu geri ödeyemeyen kişiler hakkındaki cezaları düzenleyen, uygulamaya dönük temel düzenlemeleri içeren, belli başlı bazı sözlü yasal mutabakatların varlığı bilinmektedir. Günümüze yalnız yazılı metinler aracılığı ile yapılan düzenlemeler aktarıldığı için sözlü uygulamalara dair geniş bilgiler yoktur. Ancak yazılı metinler, binlerce yıl önce de faizin toplumun sosyal düzeni ve iktisadi faaliyetleri üzerinde yol açtığı olumsuzlukları asgari seviyelere çekmek için bazı yasak ve kısıtlamalardan oluşan düzenlemeler için çaba gösterildiğini düşündürür. Faizli borç ilişkilerinin sosyal hayatı derinden etkileyen olumsuzluklarına karşı bazı tedbirler alınmaya çabalanır. Toplumun adalet ve gelir eşitsizliğini dengelemeye yönelik atılan adımlar, genelde faiz oranlarının kontrol altında tutulma çabasıdır. Bu yüzden ilk akla gelen çözüm tümünden yasaklamaktan ziyade makul oranlarda bir seviye belirlemektir (İldız, 2013). Kısmen başarıya ulaşan bu uygulama, oranlar piyasa gerçekleri dışında belirlendiğinde daha büyük sorunlara yol açar. Bazı dönemlerde faiz tamamen yasaklanır ancak bu uygulamanın da başarılı olduğu söylenemez. Tam aksine karaborsaya düşen faizli borç işlemleri toplumdaki adalet duygusuna daha fazla zarar verir.

Yahudi Toplamlarında Faizli Borç İlişkileri ve Temel Eğitim

**SENA YAĞMUR YEŞİLTEPE - MUHAMMET SAİT BOZİK
MURAT İSTEKLİ**

“İbadethanelerde ve eğitim merkezlerinde hukuk öğrenen çocukların civil civil seslerinin birbirine karışması duyulduğu müddetçe Yahudi toplumu yabancı saldırılara karşı güvende olacaktır.”

– Talmud, Babli, 65:16

ÖZ

Köklü bir tarihe sahip olan ve yeryüzünün her tarafına dağılmış onlarca topluluktan meydana gelen Yahudiler, çeşitli sebepler sayesinde ticari ve finansal işlerde önemli mevkilere gelmişlerdir. Hem yaşadıkları coğrafyalar hem de içerisinde bulundukları toplumlar ile olan mücadeleleri ve ilişkileri onları farklı bir yaşam tarzına itmiştir. Bahsedilen yaşam tarzı göçebe yaşam tarzıdır. Bu durum ise onların, kalıcı mülk edinmekten daha çok ticarete ve finansa olan ilgilerini arttırmıştır. Bu sayede zamanla finansal işlerde uzmanlaşmışlardır. Finansal işlerdeki uzmanlıkları sayesinde de faizli borç ilişkilerini yönetmede büyük başarılar elde etmişlerdir. Öyle ki zaman zaman Yahudi ile tefecilik kelimeleri adeta eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Hatta bu konudaki başarıları günümüze bile yansımıştır. Bu tarihsel başarılar pek çok farklı etkenin bir araya gelmesi ile mümkündür. Bu bilgilerin ışığında bu bölümde Yahudi toplumunun tarihsel açıdan faizli borç ilişkilerindeki uzmanlaşma sebepleri işlenecektir. Bu bağlamda kutsal kitapların öğretilerinin, Yahudiler tarafından tecrübe edilen sosyal ve siyasi süreçlerin ve bahsedilen bu süreçlerin Yahudi toplumunun beceri, nitelik ve bireysel kazanımlarına olan etkilerinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu incelemelerin literatürdeki konuyla ilgili ortaya atılan farklı görüşler ve gözlemler ışığında yapılan çıkarımlar ile gerçekleştirilmesi hedeflenmektedir.

GİRİŞ

Yahudi toplumunun iktisadi tarihi incelendiğinde özellikle Avrupa’da yaşayan Yahudilerin tefecilik faaliyetleri ile yoğun olarak uğraştıkları görülür. Hatta bu alanda o kadar uzmanlaşırlar ki Ortaçağ döneminde –özellikle Batı Avrupa’da– tefecilik ile Yahudi kavramları neredeyse iç içe geçmiş halde kullanılır (Muller, 2010). Teolojik kaynakların bazılarında tefecilik gibi faizli borç işleri ile uğraşan kişilerin yaptıkları bu işlemler, bu kişilerin kendi çocuklarını başkalarına köle olarak satmalarından bile daha kötü olarak nitelendirilmiştir. İlginç olan ise bu denli sert dinî öğretilere rağmen böyle bir şöhretin günümüze kadar ulaşmış olmasıdır (Maloni, 1971). Bu şöhretin kolay elde edilmediğini belirtmek gerekmektedir. Tarih boyunca finansal işlerde Yahudi toplumu kadar uzmanlaşmış ve başarılı olmuş bir başka medeniyetin olduğunu iddia etmek zordur (Chazan, 2010). Her dönemin kendine özgü olumsuzluklarını aşarak –özellikle Ortaçağ Avrupası’nın dinî muhafazakârlığının sosyal koşullarında– bunu başarabilmek hiç kolay değildir.

Avrupa’nın farklı bölgelerinde genelde azınlık olarak yaşadıkları için iktisadi faaliyetlerdeki uzmanlıkları da bölgelere göre değişkenlik gösterir. Batıda yaşayanlar daha çok tefecilik gibi faizli borç ilişkilerini ilgilendiren işlerle uğraşırken, doğu bölgelerinde yaşayanlar tefeciliğin yanı sıra aktif olarak ticaret ile de ilgilenirler. Özellikle doğu bölgelerinde –Avrupa’nın doğusu dahil– yaşayanların ticaret ile ilgilenmesinin önünde herhangi bir engel bulunmadığı halde tefecilik gibi meslekleri tercih etmeleri bazı tartışmaları beraberinde getirir. Bazı araştırmacılar, Yahudi toplumlarının tefecilik gibi faizli borç ilişkileri ile bütünleştirilen mesleklere zorunluluktan ötürü değil bilinçli olarak yöneldikleri tezini savunurlar (Leon, 1950). Bilhassa İslâm topraklarında yaşayanların –literatürdeki yerleşik kanı bu yöndedir– iktisadi faaliyetlerden tamamıyla men edildiğini iddia etmek gerçekçi değildir. Tam aksine zanaatkar meslekleri icra etmeleri için teşvik edildiklerini gösteren deliller olduğu söylenebilir. Kahire Genizası’nda bulunan vasiyetnameler, sözleşmeler ve mektuplar bu iddiaları doğrular nitelikte bulgular içerir (Goitein, 1967). Belgelerde İslâm beldelerinde yaşayan Yahudilerin resmi olarak toprak mülkiyeti edinme haklarının bulunduğunu hatta bazılarının ciddi oranda toprak sahibi olduklarını da gösteren delillere rastlanır (Gil, 1997). Belgelerin çok azı tarımla ilgili olduğundan, o dönemde tarımla uğraşanların sayısının az olduğu tahmin edilmektedir.¹

1 Özellikle, 12. yüzyılda seyahat eden gezginlerin edindiği izlenimlerde Yahudilerin hekim, devlet memuru, tüccar, zanaatkar, boyacı, cam imalatçısı, sarraf ve bilim adamı olarak çalıştıkları görü-

İktisadi faaliyetlerden dışlandıklarını savunanların en sık başvurduğu temel argüman ticarete getirilen kısıtlamalardır. Öte yandan –her coğrafya için geçerli olmasa da– bu tür iddiaların tamamıyla temelsiz olduğu da iddia edilemez. Ortaçağ Avrupası’nda Yahudi topluluklarına uygulanan ticari kısıtlamaların –özellikle– batıya doğru gidildiğinde arttığı görülür (Pascali, 2016). Ancak batı bölgelerinde bile 13. yüzyıldan itibaren ticaret kısıtlarının ciddi ölçüde azaldığını –hatta bazı bölgelerde tamamen kalktığını– düşündüren bulgulara rastlanır. Fransa, İngiltere ve İspanya’da çiftçilik vs. gibi tarımsal işlerle uğraştıklarını gösteren pek çok kaynak vardır (Assis, 1996). 1360 sonrası Fransa kralının Yahudilerin –şarap üretimi için üzüm bağlarında çalışmak ve hayvancılık gibi– tarımsal meslekleri icra etmeleri için ülkesine dönüşlerine izin vermesi ya da İspanya’da devam eden tüm teolojik tartışmalara rağmen tarım ve hayvancılığın yanında tefecilik ile uğraşarak haksız yere zengin olmakla suçlanmaları gibi olaylar bu tezi savunanların iddialarını güçlendirir.

Tarihî kaynaklarda tefecilik algısının çoğu yerde olumsuz anlamda kullanılması son derece önemli ve basit bir gerçeğe işaret eder. Yahudi toplumları uzun yıllar boyunca böylesi çetrefilli bir mesleği başarı ile icra edebilmişlerdir. Dönemin koşulları göz önünde bulundurulduğunda bunun genel kanının aksine basit bir iş olmadığı kolaylıkla görülür. O halde faizli borç ilişkileri ile alakalı mesleklerin nasıl başarı ile icra edildiğini irdelemek gerekir. Pek çok farklı parametrenin dikkate alınmasını gerektiren böylesi bir soruya kapsamlı bir cevap verebilmek tahmin edildiği kadar kolay değildir. Pek çok araştırmacı bu soruya cevap aramıştır. Tarihsel perspektiften bakıldığında Yahudilerin faizli borç ilişkilerini başarı ile yönetmelerini Botticini ve Eckstein (2011) üç temel argümana dayandırır:

- i. İleri bir eğitimin getirisi olarak aritmetik hesaplamalar ve sözleşme işlemlerinde becerikli olmaları,
- ii. Talmud ile birlikte toplumun tek bir yasa üzerinde birleşmesi ve bu yasaların iktisadi işleri teşvik eden ve geliştiren toplumsal bir ağ yaratması,
- iii. İslâm topraklarında yaşayanların genellikle yüksek getiri sağlayan zanaatkarlıkla uğraşmaları, bu durumun sonucu olarak diğer bölgelerdeki Yahudilere kıyasla daha yüksek miktarda servet birikimine sahip olmaları ve biriktirilen bu serveti Avrupa’ya göç ettiklerinin de faizli borç ilişkileri için sermaye olarak değerlendirebilmeleridir.

lür. Tüm bu meslekler toplumun önemli bir katmanının meşgul olduğu mesleklerdir.